

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לג, תשמ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שתים עשרה "חקירות" בפועל העברי

מקובל במקומותינו בעת הזאת לנתח פעלים מארבעה היבטים: שורש, בניין, זמן, גוף. יש המוסיפים גזרה, ויש הדורשים משמעות הבניין. ברם, איך הייתם מגיבים, אילו נדרשתם לנתח את הפועל משנים עשר היבטים? הייאמן כי יסופר? ובכן — התשובה, למרבה הפלא, חיובית היא. אם תלמידים אתם, הקוראים, אל נא תחששו. ספר הלימוד המקיים "גזרה" זו עדיין לא ראה אור דפוס. המורה, שדרש ניתוח מקיף ומפורט כזה מתלמידו, חי לפני כחמש מאות שנה, וקביעתו, כי "צריך לחקור בפועל שתיים עשרה חקירות", שוכנת לה כבוד בכתב-יד שעדיין לא פורסם, והוא ספון במרתפי ספריית הבודליאנה באוקספורד אשר בארץ האנגלים.

המורה הזה הוא סעדיה בן דנאן, שנולד במחצית הראשונה של המאה החמש עשרה בגראנאדה אשר בספרד, וחי באחרית ימיו בצפון אפריקה, אחרי גירוש היהודים מספרד ב־1468. כדי להרביץ תורה בתלמידו חיבר בגראנאדה ב־1468 חיבור מקיף על הלשון העברית, ושמו: "הפלה הכרחי בדקדוק הלשון העברי". החיבור כולל פרק גדול בדקדוק, מאמר על תורת משקלי השיר ומילון שלם למקרא (סה"פ — מאתיים ושישה דפי כתב-יד). החיבור נכתב ערבית (באותיות עבריות, כנהוג בתקופה ההיא), אך שני חלקיו

הראשונים — חלק הדקדוק ותורת משקלי השיר — תורגמו לעברית בידי המחבר עצמו, פדי שיוכלו תלמידיו חסרי הידיעה בערבית לקרוא בחיבור, פעדותו: "השלמתי ההקדמה הזאת שהעתקתי (=תרגמתי) . . . בעבור התלמידים הלועזים שחלו פני לעשות פן" (32א).

מן החיבור הזה נתפרסם בדפוס רק המאמר על תורת משקלי השיר: א' נויבאואר, מלאכת השיר פוללת לקוטים שונים מכתבי ידות, פראנקפורט/מיין, 1865, עמ' 1-18. כמו כן פרסם נויבאואר מעט שבמעט מן המילון ב-Journal Asiatique 1862 II: pp. 256-261, וכן בנספח למהדורתו ל"כתאב אל־אצול" לר' יונה אבן ג'נאח, אוקספורד 1875, בעמ' 772-808, המובאות המסומנות S. דף אחד מן הגניזה — מן המילון — פרסם באכר ב-REJ (1900-1) pp. 268-272. (שני דפים נוספים מן החיבור, אף הם מן הגניזה, גיליתי באוקספורד — Heb. f. 105. fol. 53-54, ועדיין לא פורסמו). סעדיה בן דנאן חיבר גם שירים במשקלים הספרדיים; ראה ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ספר שני חלק ב', מהד' שנייה מתוקנת, הדפסה שלישית, תשל"ב, עמ' 665-666.

סעדיה בן דנאן אינו מחדש חידושים מהותיים בדקדוק העברי, אלא — כמו כל חכמי הלשון שחיו אחרי יהודה חיוג' ו'יונה אבן ג'נאח — מספם את הדברים, ובעיקר בוחזו רב לו בשיטות התיאור, בהמצאת סימני זיכרון, וכיו"ב עניינים שבמתודיקה.

הדברים שראינו להביאם כאן הם מתוך חלק הדקדוק, בסופו של הפרק על הפועל. הם מובאים מתוך התרגום העברי,

שכאמור הוא מעשה ידי המחבר עצמו. המספרים שבסופי המובאות הם מספרי העמודים בכתב-היד Bodl. Or. 612, קטלוג נויבאוואר מס' 1492.

המחבר מכנה כל היבט של ניתוח הפועל — "חקירה" (ערבית: בַּחַת'). אחרי גוף דבריו נספיר את דבריו בסדר ה"חקירות", לפי מה שכתב בפרק על הפועל ובמקומות אחרים בכתב-היד.

מ ג ו ף ה ח י ב ו ר

ואחר מה שהקדמנו, יתבאר, כי כל תיבה צריכה משבע חקירות עד שתים עשרה, ואחר כך יִדַע טעמה וענינה. והנה אם תהיה התיבה מלה או שם, יספיק בה שבע חקירות, ולפעמים שמנה או תשע ועשר. ואם תהיה פֶעַל, צריך לחקר בה שתים עשרה חקירות.

המשל בזה נאמר בתיבת וַיִּדְבֵר:

ח ק י ר ה ר א ש ו נ ה , אם וַיִּדְבֵר שֵם או פֶעַל או מלה. וכשנדע שהוא פֶעַל , נחקר ח ק י ר ה ש נ י ה , אם הוא עבר או עתיד או הווה. וכשנדע שהוא עבר ב ו ה פ ו ך ו י ו ד א י ת "ן , נחקר ח ק י ר ה ש ל י ש י ת , אם הוא לשון יחיד או לשון רבים. וכשנדע שהוא לשון יחיד , נחקר ח ק י ר ה ר ב י ע י ת , אם הוא לשון זכר או לשון נקבה. וכשנדע שהוא לשון זכר , נחקר ח ק י ר ה ח מ י ש י ת , אם הוא נמצא או נסתר או מְדַבֵּר בְעָדוֹ. וכשנדע שהוא נסתר , נחקר ח ק י ר ה ש ש י ת , אם הוא שלם או חסר או כפול או

מובלע או נח. וכשנדע שהוא שלם, נחקר חקירה
 שביעית, אם הוא מן הבנן הקל או הדגוש או הנוסף
 או ההתפעל. וכשנדע שהוא מן הדגוש, נחקר
 חקירה שמינית, אם הוא יוצא או עומד. וכשנדע
 שהוא יוצא בקשר מלת אָל, נחקר חקירה
 תשיעית, מה נקודו. וכשנדע שנו ההפוך בו צריכה
 פתח, ויוד האיתן שָבָא נח, והדלת שהיא פא
 הפעל פתח, והבית שהיא עין הפעל צרי, נחקר
 חקירה עשירית, מה משקלו. וכשנדע שמשקלו
 מן החסר וַיִּכַּס הַעֲנָן (שמות כד, טו), וַיִּצוּ אֶת־שְׁלֹמֹה
 (מל"א ב, א), וַיִּקְווּ לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים (ישעיה ה, ב). ומן
 הכפול וַיַּעֲמֵד פְּנִיָּה וַיִּפְּלֵל (תהלים קו, ל), ומן הנח וַיִּצְנֶה
 (מל"ב טז, טו), וַיִּכְסֶּה, אז נחקר חקירה אחת
 עשרה, מה שרשו. וכשנדע שהו וו ההפוך, ושהיוד
 יוד אית"ן שהוא סימן העתיד, ישאר בידנו דלת ובית
 וריש, ונמצא ששרשו דב"ר. ואז נחקר חקירה
 שתיים עשרה, מה ענינו, ונמצא שענינו מענין
 הדבור והמבטא, ולא מענין השבירה כמו יִדְבֵּר
 עֲמִים תִּחְתָּנוּ (תהלים מז, ד) ולא מענין ההריגה כמו
 וַתִּדְבֹר אֶת־כָּל־זֶרַע הַמַּמְלָכָה (דה"ב כב, י), ולא מענין
 ההנהגה כמו וַרְעוּ כְּבָשִׁים כְּדָבָרְכֶם (ישעיה ה, יז).
 זה הוא מה שראיתי לדבר בחלוק הפעל לפי דעת
 ממה שלא פיון אליו זולתי. ואמנם צרוף הפעלים וסדור
 משקלם, כתב בו זולתי הרבה מאד, והוא ר' דוד קמחי
 ז"ל, כתב בו מה שיספיק (10ב-11ב).

— "אם תהיה התיבה מלה או שם, יספיק בה שבע חקירות, ולפעמים שמנה או תשע ועשר": קשה לקבוע, מה פונת המחבר במספרים האלה, מפל מקום, חלוקת השם והמלה אצלו מעניינות מאוד:

ח ל ו ק ת ה ש ם :

" מ צ ד פ מ ו ת ו : ש נ י י , ש ל ש י , ר ב ע י י , מ ו ר כ ב (ר א ו ב ן) "

(ב2).

" מ צ ד א י כ ו ת ו : פ ש ו ט (ל ח ם , י י ן , ב ג ד) , מ ו ר כ ב (ר א ו ב ן) , נ ג ז ר (י צ ח ק מ ן צ ח ו ק) , ל ו ע ז י (" ש ע ׳ ק ר ו מ ל ש ו ן א ח ר ת ז ו ל ת ל ש ו ן ע ב ר י ת , כ מ ו א ר פ כ ש ד ") " (ב2).

" מ צ ד ה ע נ י י ן : ש ם - ע צ ם , ו ה י א ע ל ש ל ש ה מ י נ י ם : מ ש מ ו ת י ו י ת ב ר ך , ו ש ם מ ל א ך , ו ש ם ה א ד ם " (א3). (כלומר: "שם-עצם" = שם פרטי). "שם-תואר" (א3-ב3). "שם דָּכָר והוא חמשה מינים: מהדברים הטבעיים (ארץ, שמים, זהב), מהדברים המלאכותיים (מָטָה, שְׁלַחן), מהדברים הענייניים (שָׂכַל, דת), מן הצורות הטבעיים והמקרים (נפש, רוח, אוֹרָךְ, רוּחְב), שם הַעֲדָר מן הַהַעֲדָרִים (חֶשֶׁךְ, מוֹת, חוֹלְשָׁה)" (ב3). "שם מין, והוא שלשה מינים: שם סוג (חי, צומח, עוף, בהמה), שם מין (שור, חמור, עבד, שפחה), ושם איש מאישי המין (ורוכב על חמור ועל עֵיר, אֶל אחד)" (ב3). "שם פעולה, והוא שני מינים: נגזר מן הפֶּעַל (אכילה מן אכל), ושם שהפֶּעַל נגזר ממנו (חֲכָמָה שתגזר ממנה כל הפעלים שבזה השרש, כמו חֲכָמוּ, חֲכָמָי)" (ב3-א4). "שם הפֶּעַל, והוא המקור" (א4-ב4). "שם פֹּעֵל (עושה, הולך)" (ב4-א5). "שם פֶּעוּל (עצור עשוק)" (א5-ב5).

הדברים הובאו בהשמטות של דוגמאות והספרים. פדי להגיע למספרים שבע ויותר, יש להוסיף, פנראה, שורש השם, אותיות נוספות, ניקוד, משמעות . . .

ח ל ו ק ת ה מ ל ה :

"המלה תתחלק לארבעה חלקים: אות מ ש ר ת ("ואני פותב בהן סימן אנ"י הכות"ב לש"ם") (11ב-12א), מ ל ה פ ש ו ט ה (אולם, אמנם, רק, אך) (12ב-13א), מ ל ה מ ו ר פ ב ת (מאשר, מאז, הלא) (13א), מ ל ה ה מ ק ב ל ת ה פ נ ו י י ם (אל, על . . . פי נאמר מן אַל אַלִּי וְאֶלִּי וְאֶלֶּךְ . . . ומן בְּלָתִּי בְּלָתָם, בְּלָתוּ . . .) " (13א-13ב). גם פאן הובאו הדברים בהשמטות של דוגמאות והספרים.

— "חקירה שניה . . . וכשנדע שהוא עבר בוו ההפוך ויוד סעדיה: הדבור בכל לשון יחלק חלוק הכרחי לשלשה חלקים, והם שם ופעל ומלה" (2א).

— "חקירה שניה . . . וכשנדע שהוא עבר בוו ההפוך ויוד אית"ן": "ויתחלק מצד הזמן לשלשה חלקים: עבר והווה ועתיד, והצווי הוא מן העתיד. המשל בזה מן הקל נאמר פְּקַד פּוֹקֵד יְפָקֵד, והצווי פְּקוּד . . ." (7א). "וו ההפוך: וילכו, ויעשו, נתקם, ונתלך . . ." (17ב).

"יוד משמשת בראש התיבה לשני ענינים: יוד העתיד הנסתר מסימן אית"ן: יְפָקֵד . . . יְשָׁמְרוּ . . . וַיַּחְמְנָה (בראשית ל, לח), יַעֲמִדְנָה (דניאל ח, כב) . . ." (16א).

— "חקירה שלישית . . . וכשנדע שהוא לשון יחיד: "והפעל יתחלק מצד היחוד והרבוזי לשני חלקים: לשון יחיד

ולשון רבים, והמשל בזה: אָכַל, אָכְלוּ, יִפְקֹד, יִפְקְדוּ" (ב7).
 — "חקירה רביעית... וכשנדע שהוא לשון זכר":
 "והפעל יתחלק מצד הזכרות והנקבות לשני חלקים: לשון זכר
 ולשון נקבה. לשון זכר כמו פָּקַד, פָּקְדָתָם, יִפְקֹד, יִפְקְדוּ. ולשון
 נקבה כמו פָּקְדָה, פָּקְדָתָן, תִּפְקְדֶנָּה" (ב7).
 — "חקירה חמישית... וכשנדע שהוא נסתר": "והפעל
 יתחלק מצד הנושא (=עושה הפעולה) לשלשה חלקים: נמצא
 ונסתר ומדבר בעדו (=נוכח, נסתר ומדבר)... המשל בזה
 בעבר: פָּקְדָתָּ, פָּקְדָתָם — נמצא; פָּקַד, פָּקְדוּ — נסתר; פָּקְדָתִי,
 פָּקְדָנוּ — מדבר בעדו. ובעתיד: תִּפְקְדֶנָּה, תִּפְקְדוּ אֶפְקְדֶנָּה, נִפְקְדֶנָּה"
 (ב7).

— "חקירה ששית... וכשנדע שהוא שלם": "והפעל
 יתחלק מצד איכותו וסדורו לחמשה חלקים: שלם וחסר וכפול
 ומובלע ונח... הפעל השלם כמו פָּקַד, עָבַר... נהג,
 גָּבַה... וְגָדַר (=וכלל) הפעל השלם: כל תיבה שלשית
 שִׁפְשִׁפְתָּרְפָנָה (=שכאשר תטטה אותה) לא תפול ממנה אות ולא
 תעלם... והפעל החסר כמו נָתַן, נָגַע, לָקַח, נָטָה, נָגַה,
 רָאָה, יָלַךְ (יש שראו ב"הלך" ו"ילך" שני שרשים שונים),
 וכשתצַרְפָּם תֹּאמַר: וְיָלַךְ, וְיָקַח, וְיָבֵא, וְיָגַע, וְיָגַשׁ, וְיָט...
 ויתן... וְגָדַר הפעל החסר: כל תיבה שפשתצרפנה תפול ממנה
 אות או שתיים. וטעם "או שתיים" בְּגָדַר הזה, להורות כי יש
 פעלים חסרי הקצוות כמו נָטָה, נָכָה, נָזָה, שנאמר מהם וְיָט, וְיָךְ,
 וְיָז, ולא שלם בהם זולתי עֵינָה הפעל, ויפלו הפא והלמד".
 והפעל הפפול שני מינים: כפול הפא כמו עָעַר, דָּדָה:
 וְעָקַת שָׁבַר יְעוּעְרוּ (ישעיה טו, ה), אֲנִידִם עַד בֵּית אֱלֹהִים (תהלים

מב, ה), וְשִׁיטָתָם הָאֵיפָה (יחזקאל מה, יג), וְשִׁשְׁאֲתִיךְ (שם לט, ב). אין בפעלים זולתי אלה השלשה כפולי הפא. וכפולי העין הם כמו סבב, דלל, גלל . . . סְבִיבֵי בְכַחַשׁ (הושע יב, א), דָּלְלוּ וְחָרְבוּ (ישעיה יט, ו), וְגָלְלוּ אֶת הָאֶבֶן (בראשית כט, ג) . . . וגדר הפעל הכפול: כל תיבה שיש באותיותיה השרשיות שתי אותיות מגזם אחד ("ג'זם" = חיתוך, פריטה. ואולי תצלול של "ג'ד'ם" = שורש, גזע. במקור הערבי: "אסם ואחד"? מפל מקום ברור, כי הפננה לשתי אותיות שוות). ואמנם השנני הכפול כמו גלגל, זלזל, עלעל . . . אינו מזה המין אבל הוא הכפול מן המרובע. והפעל המובלע כמו סב, תם, קל, חן: סבויני גם סְבִיבֵי (תהלים קיח, יא), אֲשֶׁר תִּמְּוּ כָּל הַגּוֹי (יהושע ג, יז), ובוני יקלו (שמ"א ב, ל), כִּי חֲנַנִּי אֱלֹהִים (בראשית לג, יא). והמובלע הוא מן הכפול. וגדר המובלע: כל תיבה שרשיית שניית דגושה, והדגש בה לחסרון אות כפל שהיא עין הפעל. והפעל הנח כמו ירא, יעף, אמר, קום, סור, קרא, בנה . . . וגדר הנח: כל תיבה שרשית שיש בה אחת מאותיות או"י או למד הפעל ממנה הא נח, ר"ל שאין בה מפיק, והאות תפול או תעלם באחד מצרופי (=מנטיות) השרש . . . " (56-66).

— "חקירה שביעית . . . וכשנדע שהוא מן הדגוש":
 "והפעל יתחלק מצד המשקל והבנין על דעת רוב המדקדקים לשמנה חלקים, קראום שמונה בנינים והם: פֶּעַל, נִפְעַל, פִּעַל, פִּעֵל, הִפְעִיל, הִפְעֵל, הִתְפַּעֵל, פּוֹעֵל והוא הבנין המרובע. וזה החלוק הוא טוב למתחילים, אבל אינו נכון לפי הספמת הלשון והדקדוק. במעט התבוננות יראה הבקי בצרוף הפעלים, כי בנין פֶּעַל וְנִפְעַל הם בנין אחד, ושניהם בנין

הקל, כי נפעל הוא על הרוב מה שלא נזכר שם פועלו (=הסביל) מבנין פעל הקל. וכן הדגוש (=פעל) ופעל הדגוש בנין אחד. וכן הפעיל הנוסף (=על שום הה"א הנוספת) והפעל בנין אחד. וכן התפעל יש ממנו ג"כ מה שלא נזכר שם פועלו, אלא שהוא מעט. והמרובע אינו בנין נבדל בעצמו אלא שנשתנה מצד כמותו בלבד, ויש בו קל וכבד והתפעל, כמו שיש במשולש...". (27-8א; 18ב).

— "חקירה שמינית... וכשנדע שהוא יוצא בקשר מלת אָל": "והפעל יתחלק מצד פעלתו וכחו לשני חלקים: פעל עומד ויקרא בודה, כמו עמד, ישב, הלך, קם, ופעל יוצא והוא שלשה מינים: המין האחד: פעל יוצא לפעול אחד כמו אכל, שתה, שבר, שפחו אכל הלחם, שתה היין, שבר הפלי. והמין השני — פעל יוצא לשני פעולים כמו והמלך הפקיד את השליש... על השער (מל"ב ז, יז), פי הקים בני את עבדי עלי (שמ"א כב, ח), ויאכילך את המן (דברים ח, ג). פי השליש פעול ראשון והשער פעול שני. וכן דוד (=עבדי) פעול ראשון ושאול (=עלי) פעול שני. והמין השלישי — פעל יוצא בקשירת מלה כמו דבר משה אל כל ישראל (דברים א, א), הגיד לפרעה (בראשית מא, כה), וכחש בו (איוב ח, יח), ויקח ממנו (?), וילבש אותו (בראשית מא, מב) וכל פיוצא בזה" (10א-10ב).

— "חקירה תשיעית... וכשנדע שוו... פתח, ויוד... שבא נח, והדלת... פתח, והבית... צרי": בפרו על ו"ו ההיפוך (17ב) אינו אומר דבר על ניקודה. בהציגו את פעל הוא מדבר רק על ניקוד צורת העבר נסתר (8ב). שבא = שָׁא.

— "חקירה עשירית... וכשנדע שמשקלו מן החסר
וְיָכֵס... ומן הפּוֹל וְיִפְלֵל... ומן הנח וְיִצְוֶה...": זהו ניתוח
על דרך ההשנאה — הצורה הזאת, וי"ו ההיפוך + עתיד נסתר
פיעל, היא בגזרות האחרות וְיָכֵס, וְיִפְלֵל, וְיִצְוֶה. (וְיָכֵסָה — אין
במקרא).

— "חקירה אחת עשרה... ונמצא ששרשו דב"ר":
"ומהסכמת המדקדקים שהם שוקלים כל תיבה שרשיית על
תיבת פע"ל, וקוראים האות הראשונה פא הפועל והאות השניה
עין הפעל והאות השלישית למד הפעל...". (ב6).

— "חקירה שתיים עשרה... ונמצא שענינו מענין הדבור
והמבטא": כאן המחבר מציג ארבע משמעויות של דב"ר,
משמעות הדיבור שהיא של הפועל המנותח, ושלוש אחרות, כדי
שילמד הקורא לבחור במשמעות הנכונה, כאשר יש כמה בשורש
אחד. במילונו (ב86) המחבר מציג שלושה עשרה
משמעויות לדב"ר: א' — וְאֵין דוֹבֵר אֵלָיו דְּבָר (איוב ב, יג) —
שיחה, פנייה בדברים. ב' — וּמְדַבְּרֶךָ נְאוֹה (שה"ש ד, ג) —
דיבור. ג' — וְהַדְּבָר אֵין בָּהֶם (ירמיה ה, יג) — נבואה. ד' — וְקַ
אֵין דְּבָר (במדבר כ, יט) — דְּבָר. ה' — עַל דְּבַר הַכֶּסֶף (בראשית
מג, יח) — בגלל. והן כולן (=משמעויות א'–ה') קרובות זו לזו.
ו' — דְּבָר כְּבֹד מְאֹד (שמות ט, ג) — דְּבַר. ז' — וְדָבַר עֲמִים
תַּחֲתָנוּ (תהלים מז, ד) — ישבור. ח' — וְתַדְבֵּר אֶת כָּל יַרְע
הַמְּלָכָה (דה"ב כב, י) — הרגת. ט' — אֶת כָּל הַמְּדַבְּרֵי הַגְּדוֹל
וְהַנּוֹרָא (דברים א, יט) — מדבר. י' — וְרָעוּ כְּבָשִׁים כְּדָבָרָם
(ישעיה ה, יז) — מנהגיהם. י"א — אֲשֵׁימָם דְּבָרוֹת בָּיָם (מל"א
ה, כג) — רפסודות. י"ב — סבוני כְּדוֹבְרִים (תהלים קיח, יב)

— דבורים. י"ג — להיכל ולדביר (מל"א ו, ה) — בית קדש הקדשים.

פכול הנראה, הביא בחקירה השתים עשרה בכונה תחילה רק את הפעלים (בכללם מקור — פְּדָבְרָם) שאינם במשמעות הדיבור, שפן הוא עוסק בפועל — וַיְדַבֵּר.

— "ואמנם צרוף הפעלים...": "צרוף" = הטָהָה, תצלויל של הפועל "צָרַף" הערבי. המחבר מזכיר בחלק הדקדוק ובחלק המילוני רבים מן המחברים הקודמים לו, ובהם רד"ק, וכונתו כאן לנטיות הפועל ב"שער דקדוק הפעלים" ב"מכלול" של רד"ק.

ע ק י ב א בן - ע ז ר א

תוספת מלים

(המשך)

מָאָבָק — היאבקות.

"המאבק הזה אדיר כל כך" (מנחם ריבולוב, התחלת

הקץ, "הדואר" שנה כ"ב, גיל' ל"ד).

א"ש מביאו משל סדן, וכנעני משל פיכמן. נראה לי, שריבולוב הוא שחידש את השם הזה.

מָאָוִיָה — משאלה.

"וירפיכם על מרומי מאויות" (ר' חיים בן עטר, כתבים